

Божица Б. МЛАДЕНОВИЋ*

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

ДНЕВНИК ТОШКА ВЛАХОВИЋА КАО ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР**

Апстракт: О Топличком устанку постоји мало историјских извора. Ту празнину је у доброј мери допунила изворна грађа која се чува у Централном државном архиву у Софији. Међу њима се налази и дневник Тошка Влаховића, четничког војводе и команданта Крајинског одреда у Топличком устанку. Драгоцен запис настао из пера предратног студента филозофије Тошка Влаховића пружа податке о најважнијим догађајима од 31. јануара 1917. године, до погибије аутора 2. новембра исте године. Он је свој дневник писао у три различите „бележнице“, како по величини тако и по броју страница. Један од челних људи српске гериле писао је о стварању и активности Крајинског одреда, али и о организацији покрета отпора у окупираној Србији.

Кључне речи: Тошко Влаховић, дневник, Топлички устанак, герила, 1917. година.

---

* bozica.mladenovic@filfak.ni.ac.rs

* milic.milicevic@iib.ac.rs

* aleksandar.jakovljevic@iib.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од Универзалних царстава ка националној држави. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев.бр. 177030).

У Централном државном архиву у Софији, у фонду Министарства спољних послова и вера претежно се чува документација коју је бугарска држава спремала за Париску мировну конференцију 1919. године. Осим историјске грађе бугарског порекла која преовлађује, у фонду се налази и грађа српске провенијенције под називом „Србске жестокости“ („Српски злочини“). То су заправо дневници четничких војвода Тошка Влаховића¹ и Косте Војиновића и архиве Ибарско-копаоничког и Крајинског одреда.² Намера Бугарске је била да на мировној конференцији прикаже да су у Топличком устанку 1917. године страдали њихови војници и чиновници и због тога се 14 фасцикли са грађом српског порекла назива „Српски злочини“. Представници бугарске државе су намеравали да уз помоћ извора српског порекла илуструју своје губитке у току устанка и тиме оправдају репресалије које су њихова војска и комитске чете примењивале према цивилном становништву и устаницима.

Дневник Тошка Влаховића запленила је бугарска војска после његове погибије 2. новембра 1917. године у близини села Власова.³ Историјски извори који су настали у реалном времену када и догађаји, су дуго година били недоступни српским историчарима. Педесетих година прошлог века наведене историјске изворе видео је правник Миливоје Перовић, коме је био омогућен рад у два бугарска архива: Централном државном архиву у Софији и Војноисторијском архиву у Трнову. Он је преписао делове дневника Косте Војиновића и Тошка Влаховића, као и неке документе из штапских архива.⁴ Перовић је ове, по нашем мишљењу вредне историјске изворе, оценио на помало неуобичајен начин. Наиме, није увидео њихов значај за даље проучавање Топличког устанка, већ је био незадовољан садржајем оба дневника истичући да „као да уопште нису имали осећање шта је ту главно и битно и шта у једном ратном дневнику треба забележити.“⁵

---

¹ Централен државен архив (ЦДА), Ф. 176 К, Министерство на вњшните работи и изповеданията (МВРИ) Опис (ОП.) 4, архивна единица (а.е.) 19, лист (л.). 3–48, 50–109, 110–118.

² Захваљујемо се бугарском историчару Мартину Валкову, који је у току својих истраживања „наишао“ на ове историјске изворе и што нам је указао на њихово постојање.

³ Датуми су по новом календару.

⁴ М. Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд 1971, 7.

⁵ *Исто*, 120.

****

Тошко Влаховић рођен је 1892. године у Трмању (Ровци, Црна Гора), од оца Вукадина и мајке Шајке. Матурирао је на Цетињу 1911. Студирао је филозофију у иностранству као стипендиста црногорске владе. Једну школску годину, 1911/12. био је на студијама на Универзитету у Петрограду у Русији, а две школске године, од 1912. до 1914, на Универзитету у Јени у Немачкој. На почетку Првог светског рата вратио се у домовину. Пријавио се као добровољац и распоређен је у Првом батаљону Колашинске бригаде. Борио се до капитулације Црне Горе 1916. године.⁶ Капетан Милинко Влаховић, Тошков старији брат, командовао је Ровачким батаљоном у бици на Мојковцу. Судаћи по једном наративном извору, браћа Влаховићи се нису помирили са капитулацијом војске и окупацијом Црне Горе. Мијојка Влаховић, супруга Милинка Влаховића, је испричала свом најмлађем сину Миодрагу: „Када је одступала српска војска, Милинко је са својим батаљоном бранио одступницу. Ту, на Мојковцу, погинула му је половина батаљона. [...] Одступница српска била је завршена када су прошли Андријевицу и Колашин. Најприје је Ловћен попустио. [...] Ја сам била у Колашину када је Милинко дошао са пола батаљона. Какав је био грдан – ух! Са оно мало војске што је остало пошао да иде за Подгорицу. Хтио је да одступа са српском војском. У Подгорици га претекле Швабе и он се вратио. Онда је у гору отскочио и он и Тошко нијесу више у кућу долазили [...] Нешто касније Милинко ми је поручио да му припремим неке ствари и донесем их у кућу Ђура Дрљевића у Жирке. 1916. године сам их испратила из куће Дрљевића. Отишли су за Србију. [...]“⁷

Групу комита који су из Црне Горе кренули ка Србији⁸ сачињавали су: браћа Влаховић – Милинко, активни капетан црногорске војске и Тошко, студент филозофије, браћа Дрљевић – Ђуро, водник у црногорској војсци и Миљан, студент права, ђак-поднаредник у XI пуку Шумадијске дивизије, браћа Радовић – Јован и Саво, браћа Лакићевић – Лакић и Милосав и Мирко Влаховић, полицијски писар. Они су, путујући

⁶ *Браћа Влаховић 1917*, прир. М. Влаховић, Београд 1987, 17–18.

⁷ М. Влаховић, *Јован Радовић (1891–1918)*, Београд 1992, 16.

⁸ Они су били решени да се пробију до савезничких армија. У другој половини септембра, вероватно под утицајем вести о уласку Румуније у рат и о повратку српске војске на бојиште Солунског фронта, кренули су „правац за румунски фронт“ у намери „или да дођемо до циља, састанка са српском војском, или да изгинемо не издавајући друг друга док и последњи траје“. (Војни Архив, пописник 7, кутија 78, фасцикла 9, број 12, М. Дрљевић, сведочанство без наслова.) А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 2017², 192.

искључиво ноћу, прешли преко планине Бјеласице, прегазили реку Лим, па преко Пештерске висоравни кренули ка Копаонику. Они су били без компаса и географских карата и оријентисали су се „по звездама“. Када су стигли на стару српско-турску границу почели су се јављати мештанима ради оријентације. Продужили су пут у истом правцу и стигли на Копаоник.⁹ Миљан Дрљевић је пре рата радио као учитељ у селу Мрче, које се налази у Луковској општини Косаничког среза. Дрљевић је од једног познаника сазнао да је пре неколико дана са Солунског фронта долетео Коста Пећанац. Дрљевић се одраније познавао са четничким војводом па је врло брзо био уговорен састанак за 17. октобар.¹⁰ Четнички војвода Пећанац је у дневнику забележио о придошлим људима из Црне Горе: „Не могући измаћи из Црне Горе за време капитулације, а не хотећи се покорити аустријским властима, које су их хтеле интернирати, пошто су неко време провели у црногорским горама, видећи да ускоро не могу очекивати ослобођење, упуте се за Србију да отуда потраже српску војску.“¹¹

Изасланик са Солунског фронта је успео да убеди групу људи из Црне Горе да одустану од даљег пута и да му се придруже и помогну у испуњавању задатака које је добио од Врховне команде.¹² Браћа Влаховић, Јован Радовић и Миљан Дрљевић припадали су водећем кругу српског покрета отпора. Влаховићи и Радовић су 21. фебруара 1917. године на састанку у селу Обилићу изабрани за четничке војводе. Тошко Влаховић је истога дана постављен за команданта новоформираног Крајинског комитетског одреда.¹³ Млађи Влаховић погинуо је у 25. години живота.¹⁴

⁹ ВА, п.7, к.78, ф.9, бр.12, М. Дрљевић, *нав. сведочанство*.

¹⁰ *Исто*.

¹¹ *Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године* (даље: *Дневник*), прир. Б. Младеновић, Београд 1998, 26.

¹² Коста Пећанац је записао: „Тог дана смо се заиста састали и братски поздравили, одакле смо се упутили да заједнички подносимо све тешкоће и да заједнички продужимо рад да би срећно извршили задаћу поверену ми од српске Врховне команде.“ (*Дневник*, 26.)

¹³ Тошко Влаховић је забележио: „Учињено раздвајање чета и одреда, ја и г.[осподин] професор узели по 25 одабраних четника и један веома срдачан растанак свих одреда као и сликање“. (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 18.

¹⁴ О погибији Тошка Влаховића је сачувана белешка у дневнику Косте Пећанца: „20. 10. [...] Ручак је био готов те су сели за трпезом да ручају. У 12 сати сви су четници ручали. Требало је сменити логорску стражу да руча. Уто ме завика дежурни официр да неко од четника оде да смени стражара. Чу се глас малога Драгољуба „ја ћу га заменити док руча“. Мали зграби свој карабин на коме је писало „пушка малога арбаше“. После 3–4 минута војвода Тошко Влаховић оде да обиђе логорску стражу и не потраја 4 минута пуче пушка на стражу. Прво једна

Аутор дневника, студент филозофије, руски и немачки ђак, личност је која се ретко среће. Из дневника се види да је реч о образованом младом човеку, пореклом Црногорцу, убеђеном српском патриоти, лепо васпитаном и надасве скромном. Дуго четовање и лоше околности на које је наишао у Србији 1917. године нису од њега направили грубог и безосећајног човека. Тошкове белешке о људима и догађајима написане су допадљивим интелектуалним стилем. Без обзира што му је живот стално био у опасности, успео је да остане идеалиста и непоколебљиви поклоник слободе до погибије. Тошко Влаховић био је добар „спој“ политичког организатора, идеолога и борца за слободу.

****

Тошко Влаховић је у дневнику записао о најважнијим догађајима од 31. јануара 1917. до 31. октобра исте године. Дневник је водио у три различите „бележнице“, како по величини тако и по броју страница,¹⁵ црном и љубичастом (светла и загасита) мастиљавом оловком. Жуте мрље, карактеристичан пратилац старе хартије, захватиле су странице свих бележница и рукопис је прилично изгледео. Највише је оштећена трећа свешчица, где је неколико страница врло тешко прочитати и чак по смислу реконструисати. Видљиво је такође оштећење начињено бушилицом ради повезивања листова канапом, што је изазвало недостатак појединих слова. Белешке су написане ћирилицом, важне речи крупнијим словима и подвучене. Влаховић је писао уредно и у равним редовима. Рукопис је углавном уједначен. На понеким местима може се по облику слова приметити да је настајао у журби. Ти делови бележница су углавном теже

затим плотун. Узбуна у логору. За неколико секунди све је било на своме месту. Појурисмо ка стражи али нас дочека велика ватра из пушака. Видесмо војводу Влаховића мртва на једној малој путањи. Затим отпоче очајна борба, али видевши да се са свију страна опкољавамо, наредих да се одступи уз још један пут који није био поседнут од Бугара. Бугара је био један батаљон, а нас четника 62. Ту су Бугари успели те су ми логорске ствари заробили. Заробили су ми и коња нашега омиљенога.“ (Дневник, 179–180.)

¹⁵ У првој свешчици су четири преклопљене странице, убачене једна у другу, укупно осам (л. 3–48). У другој свешчици је папир дужи за два сантиметра. Подељена је на пет делова, односно преклопљених страница, уденутих једна у другу (л. 50–109). Наставак дневника је на појединачним листовима папира. Овај папир је формата А4, у плавим линијама, на врху су црвене таласасте линије. Укупно је 18 исписаних страница (л–110–118). Поред оригиналних записа на српском постоји и превод на бугарском језику.

читљиви. Влаховић је датуме писао на два начина: у већини случајева је месец записао арапским бројем и стављао тачку, а ређе је месеце забележио римским бројевима. Некада је иза броја писао косу линију, али преовлађује хоризонтална повлака. Карактеристично је да је велико слово „Н“ увек написано као латинично „N“. Слова „ћ“, „д“ и „т“ је писао на два начина, што претпоставља могућност недоумице и погрешног читања. Крај сваке странице и почетак следеће су означени знаком за пренос, односно наставак текста – „%“.

Тошко Влаховић је превасходно бележио дневне догађаје, али је уврстио и један извештај који је послао Кости Миловановићу Пећанцу, а односио се на Влаховићеве активности у току лета. У првој свешчици су описани догађаји од 31. јануара до 10. јуна.¹⁶ У другој су забележени догађаји од 11. јуна до 24. септембра 1917. године.¹⁷ У трећој бележници су догађаји од 25. септембра до 31. октобра 1917.¹⁸ За два дана који су претходили Влаховићевој погибији нема записа. У дневнику је хронологија поуздана, па је добар показатељ за датирање важних догађаја.

Један од предводника српске гериле је у свом дневнику писао о стању у окупираној Краљевини Србији и о битним догађајима из Топличког устанка. Приказао је ситуацију на јабланичком фронту, где је командовао у борбама које су водили устаници и борци његовог одреда. Тошко Влаховић је за 7. март записао да су његови борци дошли у село Реткоцер „са музиком“. Борба је потрајала целог дана „и наши победише. Наша нека одељења тек доспеше у борбу. Силно утица на свију наша појава. Преноћисмо у Реткоцер и непријатељ одступи.“ Сутрадан је командант забележио: „Пођосмо с музиком целом границом, увече у Туларе“. ¹⁹ А пет дана касније војвода Влаховић је записао о гушењу пламена устанка у свом рејону: „[...] у 10 сати наступи непријатељска колона од Славника ка Бучумету и Слишану. На том крају било је само нешто мало четника те је немогуће било примити борбу, пошто су сељаци енергично тражили да се око њихових села не смемо борити. Решисмо те се повукосмо, а извештај посласмо и десном крилу на Кремен. Пошто се увидело да је немогуће продужити устанак као што се почело, решисмо да поведемо четничку борбу нападајући их свуда, а не бранећи му да наступа. Било је мало отпора у Кремену.“²⁰

---

¹⁶ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 3–48.

¹⁷ Исто, л. 50–109.

¹⁸ Исто, л. 110–118.

¹⁹ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 24. .

²⁰ Исто.

Бележнице четничког војводе Влаховића садрже податке о активностима Крајинског одреда у герилским акцијама које су уследиле у пролеће и лето 1917. године. Његов одред је 26. јуна извршио упад на територију Краљевине Бугарске. Командант је расподелио снаге на три одељења која су у различитим правцима упала „преко границе Бугарске [...] да направи тамо по неко дело, које би стварало панику код бугар. [ског] народа као и да би задржало што више војске око границе.“ У правцу села Салаша упутио се капетан Влаховић са одељењем од осам бораца. Ка селима Стајковцу и Чупрењу пошла је чета од седам четника под командом Милорада Перовића. Млађи Влаховић је са својом групом пошао у правцу насипа Ниш–Белоградчик.²¹ После успешно изведене акције, борци предвођени Тошком Влаховићем вратили су се на своје старо подручје дејства.

Дневник је драгоцен извор за проучавање герилског ратовања. Влаховић је предводио борбено крило српске гериле које никада није пристало на примирје са прогонитељима. На много страница дневника Влаховић је описао тешкоће четовања и свакодневне потере и борбе које је Крајински одред водио на Тресибаби (од 1. августа), потом на Хомољу где су се задржали до 18. августа. После тога су се вратили у пределе око Алексинца. Из бележака сазнајемо о изузетној покретљивости јединице, која је данима на неприступачном терену југоисточне и источне Србије преваљивала десетине километара и успешно измицала прогонитељима. Много страница дневника је посвећено бројним потерама, непрекидном покрету и узмицању, али и тренуцима када се борба није могла избећи.

Тошко Влаховић је бележио имена до данас непознатих, заборављених јунака, својих погинулих бораца,²² повереника, мештана

²¹ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 152.

²² Посебно је потресно описао погибију двојице четника, Ђукића и Ивановића, место њихове погибије и своју жал за њима: „[...]Показа нам место где су погинули Ђукић и Ивановић. Последњи беше избегао доста далеко, али пошто је рањен пао припалио бомбу и убио се. [...] Болно ме се дотакла изјава чиче Мијушка да ниједан није сахрањиван. Обојици откинули главе, нашли писмо за Јов.[ана] Радовића, скинули дивно оружје па их оставили псима и гаврановима. Машо Стојовић пошто је један његов рањен отуда добежао знао је место где су погинули и дужност и човечанска и четничка била му је да сахрани смртне остатке двојице наших најбољих и највернијих другова и сарадника. Судбина им је одредила да оставе кршеве црногорске, један као мигрант бежећи испред беса и тираније перјаника и жандарма на далеко по том чувеног Николе с Цетиња тражећи слободе и заштите у слободној Србији за коју и живот изгуби; други је побегао испред оних злогласних „културтрегера“ с Дунава, тражећи где год већу

села и градова. Из записа се може сагледати жестина и суровост казнене експедиције трупа Централних сила, углавном усмерене ка цивилном становништву на подручјима обухваћеним устанком. Влаховићева сведочанства о људима и догађајима су драгоцене због своје реалности у опису догађаја у току и након гушења устанка. Студент филозофије је посебно био дирнут размишљањем и понашањем 12. годишњег дечака Станоја Вукадиновића. Влаховић је забележио: „Пред ноћ послах патролу да купи једно јагње од неких чобана из Алдинца. Кад се повратише причаше ми интересантну ствар, која ме до суза ганула. Нашли једног дечка својих 10–12 год.[ина] код јагњади и затражили му да им прода једно јагње. Он одговори: „Ја сам Српче и ја бих вам радо дао једно јагње без пара, али сам сироче, па би ми добро било макар нешто да ми дате.“ Упитају га пошто може купити сада јагње код њих, и пошто им даде одговор „20 динара“, толико му они и даду. Њему није жао било јагњета, него се јадаше што нема леба код себе да им даде, те их мољаше да се спусти у село, па његова мајка да пошаље. Ови наравно одбише ту његову великодушну понуду. Кад су му завирили у торбу нађоше тамо српски буквар, где дете кријући чита. Тај се дечко зовијаше Станоје пок.[ојног] Јеленка Вукадиновића.“²³

На неколико места Тошко Влаховић је оставио празно место, белину, уместо имена. Вероватно је то чинио из два разлога. Хтео је да заштити поједине људе за случај да његове белешке допадне шака војника окупационих трупа. Чини нам се да је мање вероватно, али и могуће да се у тренутку док је писао није могао сетити имена људи.

Бројни су подаци о друштвеним приликама у окупираној Србији. Становништво је углавном било одано четницима у јесен 1916. и зиму 1917. Неповољне околности: страдање у устанку и по његовом сламању, утицале су на повећавање броја Срба који су сарађивали са окупатором. Они су учествовали у потерама заједно са бугарским и аустроугарским војницима, пријављивали људе који су на било који начин помагали организацију покрета отпора, српске војнике који се нису повукли преко Албаније... Из Тошкових бележака види се да су сељани ревносно прихватили захтев окупационих власти да чувају села од уласка српских

групу српских оружника да им се придружи пошто је морао у свом завичају покорити се судбини одређеној му од стране кнеза Николе и његових моћних сатрапа. Страшно да им сада не могу довикнути „Лака им црна земља“, јер ни трунка ове заједничке мајке није њима припала, али зато слободан сам узвикнути „Слава и вечан помен оваквим херојима“, који јуначки падоше за ослобођење и слободу српства“. (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 121–122.)

²³ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 151.

четника и обавештавају их о кретању четника.²⁴ То је изазивало несигурност и деморализацију бораца гериле, а српске чете су се све чешће обрачунавале и бориле против сељака. Војвода Влаховић је изрицао смртне пресуде онима који су се огрешили и о томе постоје трагови у дневнику. Није скривао, напротив, хтео је да остави записано, да би српска власт, када поново буде успостављена, судила за преступе учињене за време окупације.

Овај рукопис се и по другим особинама издваја од сличних издања. Упоређен са дневницима Косте Пећанца и Косте Војиновића,²⁵ дневник Тошка Влаховића истиче се књижевним талентом и ширином знања аутора. Влаховић је интелектуалац који је у шуми, усред непријатељских потера, читао *Огледе* Томаса Бабингтона Маколија. У сликовитој сцени, док Влаховић размишља о идејама енглеског историчара, прекинула су га два вука, која су прошла поред његовог логора.²⁶

Вредност дневника Тошка Влаховића као историјског извора повећава и чињеница да аутор није стигао да га исправља и мења за штампу. Зато у њему проналазимо реалну слику историјске стварности. Четници су после слома Топличког устанка гоњени на сваком кораку и били су потпуно усамљени и изоловани. Осим сељака, прогонили су их и бивши саборци, који су се предали и прешли на страну непријатеља. Они су одавали јатаке, скривнице, земунице, тајне стазе којима су пролазили. Влаховић те, како

²⁴ Командант Крајинског одреда је писао о приликама које је затекао у источној Србији: „Старао сам се да се с народом понашамо што је могуће боље, али узалуд, не сме ни макнути од Бугара, те нисам могао просто ниједног повереника стећи. Нисам се дуго задржавао у појединим местима, те нисам могао прибавити ниједног четника из ових крајева. [...]. Сва се села беху наоружала против комита и то оружје држало се у тајности, не зна се коме је дато, крећу се ноћу по селу и око села заједно са бугарским патролама и тако чекају. Сад се уверих да је у овим крајевима апсолутно немогуће четовати. Једино могло би се још [х]ајдучки живети и то као прави разбојници. Пошто су се сељаци озбиљно наоружали противу нас, за повереника не сме се нико примити. Онда је разумљиво да се у гори не може живети. Да би се добављао хлеб морали би се убијати ови оружници, а тиме их излагати опасности, да буду злостављани од Бугара те збиља није имало ни смисла четовање више овамо [...]. Такође никада нисам имао намеру као четник живети [х]ајдучки осим у изузетним случајевима, те би и пре пристао да се предам или убијем него да дозволим да ико може с правом мене и моје четнике назвати разбојницима и лоповима.[...]“ (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 183–184).

²⁵ *Жив се не предајем !!!, Дневник Косте Војиновића Косовца од 1916. до 1917. године*, прир. Б. Младеновић, Ниш 2017.

²⁶ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 215–216.

каже, „бивше Србе“, назива „петим непријатељем четника“, уз Бугаре, Немце, Аустро-Угаре и плаћенике Арбанасе.²⁷ Одметници, који су се лажно представљали као четници под Влаховићевом командом, пљачкали су сељане и силовали жене. Односи између самих четничких старешина били су далеко од идиличних, иако су се сви налазили под јединственом командом Косте Пећанца.²⁸

„Придошлице“ из Црне Горе одликовала је јака национална свест и висока борбена мотивација. У одлуци да се бори до краја Тошко Влаховић је осећао да је усамљен и у Црној Гори и у Србији. Срби су свуда били спремни да прихвате пораз и понижење.²⁹ Он се, међутим, ни у једном тренутку није колебао. Влаховићев дневник пружа сведочанстава о односима са „пријатељима“,³⁰ непријатељима, саборцима,

---

²⁷ ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, лист 27.

²⁸ Коста Пећанца је био задовољан радом Тошка Влаховића, „нарочито што нисам дозволио никакву пљачку у крајевима где сам се ја кретао [...]. Одмах смо прешли на ствар и питао сам г.[осподина] војводу зашто је дозвољена оволика пљачка и недела од стране четника. Објасни ми да је немогуће спречити јер је све покварено. Ја сам тврдио да су свему томе криви четовође, него да би требало поставити часне људе за старешине и на моје тврђење да има у ових неколико округа бар десет часних људи он одговори да нема и да се у свима разочарао. Каже да је једино још мојим радом задовољан јер пролазећи кроз крајеве куда сам се ја кретао није могао дознати ни за какве злоупотребе од стране мене или мојих четника. Све се каже одало пљачки и самовољству, мислећи једино на лично користољубље. [...]. Пребацих му зашто ми при првом састанку није казао о поднесеној му оптужби против мене од Косте Стојановића из Лапотинца због опљачканих му ствари. Рече ми да он то нарочито чини из обзира да младу човеку не губи вољу за рад. Одмах сам му казао да то нити је истина нити је логички тако мислити, јер ако сам неисправан треба да искусим казну да не кужим околину, ако ли сам прав онда ми треба дати могућности да се оправдам и тим ми је баш дат већи потицај за рад“. (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 107–108.)

²⁹ „Истина, долазећи у Србију мислили смо наћи нешто отменије, али хвала Богу од тога не би ништа. Нађосмо само оно последње и с тим изаћи на крај данас јако је веома тешко“, стоји у бележници млађег Влаховића. (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 197–198.)

³⁰ Војвода је био непријатно изненађен стањем на терену које је затекао по повратку: „Много ме изненади овде понашање наших назови четника и четовођа. Од дана када сам се удаљио из ових крајева поставили себи за задаћу да што више нитковлука учине љагајући мене и капетана пред народом и пред другим четницима па чак и пред шефом Центр.[алног] Комитета. Правила скупове, збирали четнике да пишу тужбе против нас, истичући да смо ми подстрекачи устанка и треба сложено да настоје на томе да нас протерају из Србије. Ако не то, да морају борбом нас протерати или убити. Коловође овог били су Дим.

сељанима...³¹ Он на тренутке говори и о преиспитивању самог аутора. На дан 16. јуна у шуми изнад села Стубле записано је: „Пуна година мога четовања! Пре годину дана нисам могао ни помислити да ћу навршити годину дана у шуми. Било је довољно разлога да овако мислим. Прво што околности тада не беху баш најбоље. Сав народ, интелигенција, старо и младо склања главу и иде у интернирање. Само смо двојица у шуми. Велика већина јавног мњења против нас било из убеђења било из страха и ропске покорности пред угњетачем. Требало је бити добро присебан па оценити да ли је на погрешном путу цео народ или само ми двојица. Уточишта ни код кога. Свако мисли кад би нас издао себе би спасио. И затим што би тешко било замислити да ће се овај несрећни рат продужити још и трећу годину. [...] Из дана у дан све већа пропаст, покољ, убијање и сваковрсно уништавање. [...] Први дани четовања у самоћи били су много горки и тешки. Истина нису тако слатки ни ови сада али тек „навика је друга природа“ како кажу. Дошао сам ипак сада до убеђења да није тако страшно ни овако живети. Готово већ ми је све једно лето или зима, бос или обувен, напољу или у кући. Навика на овако неуредан живот учинила ми је, да се све већма заборави прошло и да готово понекад дођем у сумњу да ли сам кадгод боље живео“.³²

Дневници спадају у секундарне историјске изворе у којима је забележено ауторово искуство и збивања о којима често нема никаквих писаних докумената. Стога је дневник Тошка Влаховића уједно и огледало личности студента филозофије и четничког војводе, његовог виђења рата³³

[итрије] Беговић и Син.[адин] Јанковић. Дивно је награђен наш рад, г.[осподин] шеф дозвољава да овако нешто да се ради, онда кад ми највеће патње и тешкоће трпимо“. (ЦДА), Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 190–191.)

³¹ Влаховић је писао да су дане проводили у планини без хлеба „о самом жиру буковом. Пошто смо били без вечере још прошле ноћи као и ручка тог дана, па још овај цео дан без ништа, немасмо воље бити без ништа. Спустимо се у Гајтан те мало повечерамо па се опет измакнемо у планину.“ (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 207.) Три дана касније ситуација је била слична: „Од назад неколико дана врло тешко до леба доћи зато што се ретко јављамо у села. С друге стране немају брашна те смо морали живети о жиру буковом и тражити по неки лешник. Узалуд наше старање да се народу обраћамо што је могуће лепше, свим силама тера нас на најгрубље поступке. Кад би код њих било и трунке србизма, могли су они изнети колико хоћеш хлеба па да не зна нико осим оних којима они повере. Уосталом ако је било опасности да ће видети Бугари, требало је казати да се не може и готово. [...]“ (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ ОП. 4, а.е. 19, л. 209.)

³² ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 96–97.

³³ „Страшан је то призор био за оне који су са чистим намерама пошли овуда пуни идеала и љубави према своме роду, не жалећи животе своје колико да се на

и ратног морала³⁴. „Проговорио“ је, истина ретко и уздржано и о својим недаћама и болестима.³⁵

путу налазе, којима је част ићи данас у дроњама, бос и го, без иједног марјаша, а овамо поједини да [.....] ниткови правећи се четницима чине гора насиља над овим јадним народом. [...]. Г.[осподин] прота, професор и други носе често дроње, закрпе и иду боси али весели и одушевљени јер знаду зашто трпе, а ове мизерије гледају да се сада богате и да искористе прилику [...]" (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 12.)

³⁴ На Ускрс 1917. године Влаховић је цинично и јетко писао: „2. IV Ускрс Дођоше ми лепе вести да су „тобож Срби“ из Ћуковца јавили Бугарима за наш долазак и да је дошла једна патрола у Обилић, где су јој кмет ћуковачки и сељаци објашњавали положаје и шуме око тих села. То су ми Срби послали уздарје за ускршње празнике. [...] Диван пример за српски народ. Четовали по пола године, држали бриљантне говоре, позивали народ на борбу за слободу, водили чете, показивали се као хероји тражили да се за такве сматрају. У друштву жена радо се разметали својим србизмом и патриотизмом. Да, али све то беше „покрај чаше, покрај флаше“, покрај гибаница, печења, разноврсних погача, ђувеча, и друго и друго. Данас од тога нема ниједнога. Кад се спало на парче суве проје, па и овсенице, звижде куршуми око ушију и кад се сваког тренутка надаш смрти, јер се налазиш у чељустима најгорег звера Бугарина онда се заборави јунаштво него кажу дако би се ишта спасло, а то ишта то је њихова „драгоцена глава“, коју они тако радо раније залагаху за српство, наравно у причи и поред пуна стола и кунијаху се свим на свету да ће пре себе убити него помислити на предају. [...] Казао сам свима и свакоме да ћу им се предати онда кад у мени више знака живота не буде, а то исто мислим и за ових 30 четника што су са мном.“ (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 52–53.)

³⁵ „Последњих 10 дана много су ме бољела уста, месо око зуба, нисам могао ништа, осим млека да једем, те сам био прилично изнурен и за пут неспособан. Зато задржим собом 5 четника и останем у Зоровцу [...] 9-ог дановник на истоме месту. Ја пошто сам био много болестан остадох с двојицом у Црквици, где смо и преноћили били. [...]. Донесе ми један из Речице лекове из Лесковца, које је тамо с великим теретом прибавио уз доста скупу цену.“ (ЦДА, Ф. 176 К, МВРИ, ОП. 4, а.е. 19, л. 54–55.)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Архиви – Archives

Војни архив [Vojni arhiv]

Пописник 7 [Popisnik 7]

Централни државни архив у Софији (Централен државен архив (ЦДА)) [Centralni državni arhiv u Sofiji]

Министарство спољних послова и вере (Министерство на вњшите работи и изповеданијата (МВРИ)) [Ministarstvo spoljnih poslova i vere]

Извори [Primary Sources]

Браћа Влаховић 1917, прир. М. Влаховић, Београд 1987. [*Braća Vlahović 1917*, прир. М. Vlahović, Beograd 1987]

Дневник Косте Миловановића Пећанца од 1916. до 1918. године, прир. Б. Младеновић, Београд 1998. [*Dnevnik Koste Milovanovića Pećanca od 1916. do 1918. godine*, прир. В. Mladenović, Beograd 1998]

Литература – Secondary Works

Влаховић М., *Јован Радовић (1891–1918)*, Београд 1992. [Vlahović M., *Jovan Radović (1892–1918)*, Beograd 1992]

Митровић А., *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*, Београд 2017². [Mitrović A., *Ustaničke borbe u Srbiji 1916–1918*, Beograd 2017²]

Перовић М., *Топлички устанак 1917*, Београд 1971. [Perović M., *Toplički ustanak 1917*, Beograd 1971]

**Božica B. Mladenović
Milić J. Milićević**

DIARY OF TOŠKO VLAHOVIĆ AS A HISTORICAL SOURCE

Summary

There are a small number of historical sources regarding the Toplica Uprising. This absence was significantly supplemented by the original material preserved in the Central State Archives in Sofia. Among it is the diary of Toško Vlahović, the Chetnik duke and commander of the Krajina Detachment in the Toplica Uprising.

A valuable writing of Toško Vlahović, a pre-war student of philosophy, provides information on the most important events between 31 January 1917 and the death of the author on 2 November of the same year. He wrote his diary in three “notebooks”, different both in size and number of pages. The notes are written in Cyrillic. Vlahović recorded daily events. One of the leaders of the Serbian guerrilla wrote about the establishment and activities of the Krajina Detachment, as well as the organization of the resistance movement in occupied Serbia. The notebooks contain information on important events from the Toplica Uprising and the resistance movement activities preceding and following the Uprising. Chronology is generally reliable, and hence is a good source for dating important events. From the records, one can see the severity and cruelty of the punitive expedition of the Central Powers, mainly directed towards the civilian population in the area covered by the uprising. Many pages are dedicated to numerous pursuits, continuous movement and retreat, in addition to moments when the fight could not be avoided. Toško Vlahović wrote about Chetnik comrades, courageous individuals who gave life in fighting, commissioners, local people and towns. There are numerous data on everyday life in occupied Serbia.

Keywords: Toško Vlahović, diary, Toplica Uprising, guerrilla, 1917.

Чланак примљен: 30. 03. 2018.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 10. 05. 2018.